

UOT 343.98

**ROMAN-GERMAN VƏ ANQLO-SAKSON HÜQUQ
SİSTEMLƏRİNDƏ CİNAYƏT PROSESİNDƏ HƏQİQƏTİN
MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ MEXANİZMLƏRİ: MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL****K.N.SƏLİMOV, A.Ə.CƏBİYEVƏ***Bakı Dövlət Universiteti**bsu.kamil.salimov@mail.ru, a.a.jabiyeva@gmail.com*

Cinayət prosesual hüquq ədəbiyyatında həqiqətin aşkar edilməsi mexanizmləri əsasən iki qrupa təsnif edilir; hüquq sistemlərindəki fərqlər baxımından “Anqlo-sakson və Kontinental” [2] kimi qəbul edilən bu bölgü, əsas əlamətlərindən dolayı müxtəlif adlarla adlandırılır: “ittihamedici və sorğulayıcı (təhqiqat)”, “kooperativ və iyerarxik”, “rəqib və rəqib olmayan”. Bu məqalədə həqiqətin müəyyən edilməsində inkvizitorial və adversarial sistemlərin mexanizmləri müqayisəli təhlil edilmiş, hər sistemə xas olan ayrı-ayrı mexanizmlərin müsbət və mənfi cəhətləri ilə bağlı hüquq ədəbiyyatındakı fikirlər nəzərdən keçirilmiş, effektiv mexanizmlər, mütərəqqi cəhətlər işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: həqiqət, həqiqətin müəyyən edilməsi mexanizmləri, cinayət prosesi, cinayət mühakimə icraatı, inkvizitorial sistem, adversarial sistem

Cinayət prosesual hüquq ədəbiyyatında həqiqətin aşkar edilməsi mexanizmləri əsasən iki qrupa təsnif edilir; hüquq sistemlərindəki fərqlər baxımından “Anqlo-sakson və Kontinental” [2] kimi qəbul edilən bu bölgü, əsas əlamətlərindən dolayı müxtəlif adlarla adlandırılır: “ittihamedici və sorğulayıcı (təhqiqat)”, “kooperativ və iyerarxik”, “rəqib və rəqib olmayan”. Bu məqalədə həqiqətin müəyyən edilməsində inkvizitorial və adversarial sistemlərin mexanizmləri müqayisəli təhlil edilmiş, hər sistemə xas olan ayrı-ayrı mexanizmlərin müsbət və mənfi cəhətləri ilə bağlı hüquq ədəbiyyatındakı fikirlər nəzərdən keçirilmiş, effektiv mexanizmlər, mütərəqqi cəhətlər işıqlandırılmışdır.

Həqiqətin müəyyən edilməsinin hansı hüquq sistemində olmasından asılı olmayaraq ümumilikdə cinayət prosesində mühüm yer tutduğunu qeyd etmişdik. Burada məsələ ondan ibarətdir ki, məhz həqiqətin müəyyən edilməsini hansı dəqiqlikdə hədəfə qoyduğu həmin hüquqi sistemin prosesual normalarının təbiətini, həmin sistemdə cinayət prosesinin iştirakçılarının

statusunu, yerini, onlar arasındakı münasibətin xarakteri kimi məsələlərə də təsirsiz qalmır, əksinə onları şəkilləndirir, həmin hüquqi sistemin təbiətindən müəyyənləşərək onun prosesual elementlərini formalaşdırır. Yəni bir hüquqi sistemin cinayət prosesində prosesual həqiqətin, yoxsa obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsinin qarşıya məqsəd kimi qoyulması, həmin hüquq sistemində cinayət prosesinin, o cümlədən, həqiqəti müəyyən etmə mexanizmlərinin xarakterini işıqlandırmış olur. Bunun üçün də əvvəlcə məqsədə baxmaq lazımdır.

Anglo-sakson hüquq sistemində cinayət prosesində həqiqətin müəyyən edilməsi mexanizmləri. “Birləşmiş Ştatların Ali Məhkəməsi 1966-cı il işində qeyd etdi ki, “Məhkəmə prosesinin əsas məqsədi həqiqəti müəyyən etməkdir” [4, 1]. Bu kimi fikirlərdə, anglo-sakson hüquq sistemində nə qədər həqiqət cinayət prosesinin məqsədi kimi göstərilərsə də, bu hüquq sistemində xas olan adversarial ənənə üçün həqiqətin müəyyən edilməsi məsələsi heç də ön planda olan bir məqsəd deyil. Qeyd olunur ki, “Cinayət Prosesual Qaydaları təqsirsizin bəraətini və təqsirkarın məhkum edilməsini cinayət prosesinin açıq məqsədi kimi bəyan etsə də, İngiltərə və Uelsdə faktların çəkişməsinin əsas modelini aydın şəkildə müəyyən etmək çətindir.” Deməli, burada aşkar məqsəd “təqsirsizin bəraəti və təqsirkarın məhkum edilməsi”dir. Həmçinin o da qeyd olunur ki: “son 30 ildə cinayət prosesinin üç əsas təhlili aparılmışdır (1981 və 1993-cü illərdə iki Kral Komissiyası və 2001-ci ildə Auld Hesabatı). Hamısı açıq şəkildə adversarial ənənəsini sistemin əsası kimi təsdiqlədilər, lakin rəqib (əks – adversary) sübutların tapılması (fact-finding) nəzəriyyələri haqqında, demək olar ki, heç nə demədilər. Beləliklə, həqiqətin necə tapılacağına dair rəsmi təsdiqlənmiş, konkret yanaşma yoxdur [3, 271].

Anglo-amerikan cinayət prosesində məqsədi qısaca təhlil etdik, indi isə burada cinayət prosesinin tərəflərinin funksiya və rolları təhlil edilməlidir ki, bu modeldə həqiqətin müəyyən edilməsi mexanizmi ilə bağlı mənzərəsini aydınlaşdırmaq mümkündür.

Müəlliflər Brants və Field İngiltərə və Uelsdə həqiqətin müəyyən edilməsində prosesual ənənələrin rolu ilə bağlı araşdırmalarında bu sistemin mənfə və müsbət cəhətlərini (ənənələrini) təhlil etmişdir. Onlar göstərir ki, “adversarial ənənədə *muxtar* tərəflərin hadisə ilə bağlı sübut axtarmaqda araşdırmada və sübutların təqdim olunmasında qüvvələrin bərabərliyindən söhbət gedir ki, bu anglo-amerikan sistemin əsas elementləridir. Ədalət prosedurunun spesifik anlayışının da həqiqətə gedən yolu təmin etdiyi düşünülür, çünki bir tərəfdən mübahisəli arqumentlər üzərindən qarşıdurma, digər tərəfdə passiv və qərəzsiz qərar verənin olmasının təqsir və ya təqsirsizliyi müəyyən etmək üçün ən əlverişli vəziyyəti yaratdığı düşünülür. “Partizan” tərəflərin mübahisəsi ilə həqiqətin tapılmasının əsas nəzəriyyəsinin eti-

barlı olub-olmaması və tələb olunan praktiki şərtlərin müasir yurisdiksiyalarda müntəzəm olaraq əldə edilib-edilməməsi (Jackson, 1988) hazırda məsələ deyil.” [3, 269]

“Muxtar tərəflərin hadisə ilə bağlı sübut axtarmaqda, araşdırmada və sübutların təqdim olunmasında qüvvələrin bərabərliyi” ifadəsinə və yuxarıda qeyd olunanlara əsaslanaraq bu sistemdə ittiham və müdafiə tərəfinə münasibətdə müstəqil (muxtar) iki tərəfin bərabər şərtlər altında çəkişməsindən, mübarizəsindən söhbət gedir: bu tərəflər bərabər qüvvəyə malik olmalı, bir-biri ilə mübahisə və zidd pozisiyada prosesdə iştirak etməlidir. Yəni onların mübahisəsində həqiqət yox, əslində öz mənafeləri ön plandadır. Məhz bu səbəbdən bu model “adversarial” adlanır. Çünki bu çəkişmədə ziddiyyət ən yüksək səviyyədədir və mexanizmin də öz gücünü məhz bu ziddiyyətdən aldığı düşünülür. “Passiv və qərəzsiz qərar verən” adlandırılmış hakimin isə bu mübahisəni izləyib həqiqəti görməsi üçün ən əlverişli pozisiyada olduğu düşünülür. Sistemin mürəkkəbliyinə keçmədən, əvvəlcə ən sadə variantında təsəvvür formalaşdırsa, bu sistem üçün tərəflər passiv və sadəcə izləyən və qərar verən hakim, hər biri öz leyhinə olmaqla sübutları axtaran, araşdıran və açıqlayan tərəflərdən söhbət gedir. Burada həmçinin jürinin (andlıların) bir element kimi bu mexanizmə daxil edilmiş olması ənənəvi üçelementli sistemin bu dördüncü dəstək element ilə işləmə şəkli və nəticələri dəyişir, bir sıra özünəməxsus müsbət və mənfi tərəfləri meydana çıxarır. Bu özünü aşağıdakı kimi bürüzə verir.

Muxtar tərəflər məhkəmə prosesində öz işini dəstəkləyən sübutlar axtarır və təqdim edirlər: tərəflərin bərabərliyi şəraitində bundan sonra yaranan “choc des rəylər” qərəzsiz həqiqəti axtaran şəxsə faktlar üzrə mühakimə yürütməyə imkan verir. Bu nəzəriyyə məhkəmə prosesində alternativ hekayələrin effektiv qurulmasından asılıdır və bu, mübahisəli “etibar”ın bir tərəfinin şahidləri axtarıb dinləməsi, məhkəmə ekspertizası ilə sübutları təyin etməsi və şahidləri dinləməsi gözlənilən müdafiə vəkilləri tərəfindən aktiv, müstəqil istintaqın mövcudluğu olduğunu göstərir və bu, sadəcə bəraət qazandıran sübutların yığılmasını dövlətin ixtiyarına buraxmaq deyil. Bununla belə, ümumi müdafiə praktikasına dair əlimizdə olan, şübhəsiz ki, məhdud empirik sübutlar onu göstərir ki, nəinki adətən istintaq “silahlarının” bərabərliyi yoxdur, hətta ilkin məhkəməyəqədər ayrı-ayrılıqda (tərəflər tərəfindən) iki tam müstəqil araşdırma belə aparılmır. Reallıqda, tək bir polis təhqiqatının ardınca açıqlanmış ittiham materialları müdafiə tərəfi tərəfindən nəzərdən keçirilir və yeni bəraət qazandıran materiallar üçün çox az aktiv “müdafiə istintaqı” aparılır. İngiltərə və Uelsdəki müdafiə vəkilləri üzərində bəraətverici sübutların axtarışını xüsusi olaraq nəzərdən keçirən yeganə əsaslı empirik tədqiqat 1980-ci illərin sonu və 1990-cı illərin əvvəlində (1994) Mayk Makkonvilin başçılıq etdiyi komanda tərəfindən aparılan təd-

qıqatdır. Onlar belə qənaətə gəlirlər ki, müdafiə vəkillərinin "sevimli stratejiya"ı ittiham sənədləri gələndə qədər gözləmək və sonra bu işi şərh etmək üçün müştəriyə verməkdən ibarət idi [3, 272].

Lakin məsələ bununla yekunlaşmır: klassik çəkişmədə muxtar partizan tərəflər məhkəməyə qədərki mərhələdə öz işlərinə uyğun sübutlar axtarırlar; faktları araşdıran hakim və ya andlılar heyəti yalnız məhkəmədə (istintaq başa çatdıqdan sonra) iştirak edir və passiv rolla məhdudlaşır. Burada heç kimin həqiqət haqqında fərziyyələri yoxlamaq və ya əlavə araşdırmalar aparmaq rolu yoxdur. Beləliklə, elmi dialoqun müasir modeli ilə ən bariz nəzəri uyğunsuzluq fəal məhkəmədən əvvəl həqiqəti axtaran şəxsin (fiqurun) olmamasıdır.

Həmçinin anqlo-amerikan sistemin xüsusiyyətindən irəli gələn aşağıdakı hal da modelin zəif cəhəti kimi göstərilir: sübutların araşdırılmasında əsas tərəflərin rolu ilə bağlı qeyri-müəyyənliklərin davam etməsinə imkan verə bilər: polis, prokurorun və müdafiəçilərin məhkəməyə qədərki rolları və münasibətləri ilə bağlı prosessual fərziyyələr qanunda və ya praktikada aydın şəkildə ifadə olunmaya bilər [3, 272]. Bu o deməkdir ki, tərəflərin rolunun müəyyən olunmasında da qeyri-müəyyənliklər özünü göstərir.

İndi isə anqlo-amerikan sistemdə sübut etmədə məhdudlaşdırıcı və onların həqiqətin müəyyən edilməsinə təsiri məsələsinə baxaq. Belə ki, sübut hüququnda, həmçinin prosessual qanunvericilikdə elə müddəalar var ki, onlar həqiqətin müəyyən olunması məsələlərinə də müdaxilə etmiş olur. Martin L. Friedland onları aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- İşin məhkəmədə baxılmasına mane olan hallar: diplomatik toxunulmazlıq, müddətlər, ərazi yurisdiksiyası, ikili təhlükə (double jeopardy) – bir iş üzrə hökm varsa, yenidən mühakimə qadağandır.
- Sübut hüququ (qaydaları): başqasının sözü (hearsay); xarakter sübutu – şəxsi xüsusiyyətləri, meyilləri və ya əxlaqi vəziyyəti haqqında dəlillər; əvvəlki məhkumluqlar – əgər bənzər fakt sübutu deyilsə, təqdim oluna bilməz; İmtiyaz (Privilege) – sirr təşkil edə biləcək məlumatlar: 1) vəkil – kliyent münasibəti, 2) nikah (psixiatr və pasient; keşik və tövbə edən; jurnalist və mənbə və s. aid deyil, məhkəmənin mülahizəsinə görə iş üzrə müəyyən olunur)
- Qanunu pozmaqla əldə edilmiş sübutlar: təqsirləndirilən şəxsin etirafı (kənarda) – yalnız bu faktı sübut edən məlumatlar aşkar olunarsa qəbul edilir; Qanunu pozmaqla əldə edilmiş sübutlara Kanada Ali Məhkəməsi üç halı nəzərə almaqla baxır: 1) qanun pozuntusunun dərəcəsi; 2) təqsirləndirilən şəxsə təsiri; 3) bu sübutun qəbulu və ya rəddi uzun müddətdə nə vəd edir.
- Özünü təqsirləndirməmək (özünü təqsirləndirməkdən imtiyaz), təqsirləndirilən şəxsin susmaq hüququ [4, 2].

Bütün bu məhdudlaşdırıcı müddəaların təsiri ilə formalaşan sübutetmə standartı (standard of proof – ittihamı sübut etmək üçün lazım olan sübutların miqdarı) belə bir sual ortaya qoyur: təqsirli şəxslərin cəzadan qurtulması, yoxsa təqsirsiz şəxslərin məhkum olunması? Anqlo-amerikan hüquq ədəbiyyatında epistemoloji aspektdən sübut hüququ və prosessual normalar təhlil olunur. Belə bir qənaətə gəlinir ki, sübutetmə standartı nə qədər çox tələb olunarsa, o qədər çox təqsirli şəxs cəzasız qala bilər. Bu məsələ də “ağlabatan şübhə”nin qalması ilə qarşılıqlı bağlıdır. Burada bəzi hakimlər “istənilən şübhə”, bəzi hakimlər isə “istənilən dərəcədə şübhə” bəraətə kifayətdir fikrini dəstəkləyir.

Adversarial modelin xüsusiyyətləri nəzəriyyədə aşağıdakı kimi ümumiləşdirilir.

Birincisi, adversarial sistemin funksiyaları həqiqəti axtarmaq üçün nəzərdə tutulmayıb. Anglo-Amerikan adversarial sistemi iki əsas funksiyaya xidmət edir. Birincisi, qanunun tapılması deyil, yaradılmasıdır. Vəkilin rolu işə bu və ya digər şəkildə baxılması üçün arqumentlər təqdim etməkdən ibarətdir. Bu funksiya sosial nizamın yaradılmasıdır. İkinci funksiya, faktın (sübutların) tapılması bizim həqiqət axtarışı haqqında təsəvvürlərimizə daha yaxındır. Mübahisə etmək olar ki, rəqib sistem “həqiqi faktların” tapılması mexanizmidir.”

İkincisi, adversarial sistem ədalət institutlarının xidmət etməli olduğu dəyərlər arasında həqiqəti çox aşağı qiymətləndirir.

Üçüncüsü, adversarial sistemdə institut dizaynı həqiqət axtarışına maneədir. Bu məqamı bir neçə aspektdən göstərmək olar: 1. Sistemin ehtimal qüsurları: Həqiqəti müəyyənləşdirmək üçün ən effektiv vasitənin hakim və münsiflər heyətinə (andlılar) iki tərəfin ziddiyyətli baxışlar arasında toqquşma təqdim etmək olduğuna dair fərziyyəyə əsaslanır.

Bu nəzəriyyə də bir sıra fərziyyələrə əsaslanır: birincisi, hər bir tərəf həqiqətin bir hissəsini təqdim edir və heç birində hamısı yoxdur; ikincisi, hər bir tərəf həqiqəti ortaya çıxarmaqda maraqlıdır; üçüncüsü, hər bir tərəfin öz versiyasının düzgünlüyünə faktı inandırmaq üçün bərabər imkanları var. Aydın ki, bu fərziyyələr həmişə özünü doğrultmur. 2. Vəkilin rolu. Vəkillə bağlı ən aydın cəhət odur ki, o, həqiqətdən də “partizandır” (tərəf tutan) və beləliklə, hakim funksiyasından kəskin şəkildə fərqlənən funksiyanı yerinə yetirir. Hakimin, ümumiyyətlə, neytrallığa nail olub-olmamasından asılı olmayaraq, ona həvalə edilmiş vəzifə təərəfsiz olmaq və məhkəmə prosesi vasitəsilə həqiqətin obyektiv axtarışını təşviq etməkdir. Məhkəmə zalında olan vəkil vaxtın yarısından çoxu – və sonra təsadüfən – həqiqətin axtarışı ilə məşğul olmur. Vəkilin əsas sədaqəti öz müştərisinədir, həqiqətə deyil. Bu sədaqətin parlaq təzahürü budur. Müştəriyə sadıqlıq etik standartların tələbidir.

Dördüncüsü, adversarial sistemdə sübut hüququ müəyyən dərəcədə inkvizitor sistemindən daha sərtidir.

Nəhayət, “düşmənçilik” mədəniyyəti adversarial sisteminə dərindən nüfuz etmişdir: ifrat fərdiyyətçi, çoxəsaslı iştirak, rəqabətli və s. [6, 5]

Roman-german hüquq sistemində cinayət prosesində həqiqətin müəyyən edilməsinin xüsusiyyətləri. İnkvizitor ənənə cinayət mühakiməsi sisteminin əsas və ilkin məqsədini – həqiqətin birbaşa axtarışı missiyasını dövlətə həvalə etməklə xarakterizə olunur. Burada həm məhkəməyəqədər, həm də məhkəmə araşdırması mərhələsində aparılan təhqiqatlara həm təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə, həm də əleyhinə fəal surətdə sübutlar axtarmağa sadıq olan məhkəmənin səlahiyyətli şəxsləri tərəfindən nəzarət edilməlidir. Cinayət işinin materialları məhkəməyəqədər və məhkəmə araşdırması mərhələləri arasında davamlılığı təmin edir: ibtidai istintaq və ya cinayət təqibi üzrə hakim tərəfindən fəal nəzarət edilən ibtidai istintaqın nəticələri məhkəmə prosesində növbəti məhkəmə araşdırması üçün əsas olan cinayət işinin materiallarına yerləşdirilir.

Burada cinayət prosesinin məqsədi maddi həqiqətin müəyyən olunmasıdır. Məqsəd bu hüquq sistemində daxil olan dövlətlərin cinayət prosesual məcəllələrində birbaşa və ya dolayı şəkildə qeyd olunmuşdur. Məsələn, Türk Cəza Mühakiməsi Qanununun 160-cı maddəsində qeyd olunur ki, “dövlət ittihamçısı cinayətin törədilməsi təəssüratı yaradan hal ilə bağlı məlumat verilməsi və ya başqa üsulla məlumat əldə edən kimi cinayət işinin başlanması üçün əsas olub-olmadığına qərar vermək məqsədi ilə dərhal işin həqiqətini araşdırmağa başlayır”. Qeyd olunur ki, “cinayət prosesində mülki prosesdən fərqli olaraq formal həqiqətlə kifayətlənilmir, maddi həqiqət araşdırılır. Cinayət prosesinin məqsədi hüquqa uyğun üsullarla əldə edilmiş sübutlarla, hər cür şübhədən azad bir şəkildə maddi həqiqətin ortaya çıxarılmasıdır” [1]. Rusiya Federasiyasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 6-cı maddəsinin 1-ci bəndində isə cinayət prosesinin məqsədi dolayısıyla göstərilmişdir. Bu maddə cinayət prosesinin məqsədini aşağıdakı kimi müəyyən edir: “Cinayət prosesinin məqsədi: 1) cinayətlərin qurbanı olmuş şəxslərin və təşkilatların hüquq və qanuni mənafelərinin müdafiəsi; 2) şəxsin qanunsuz və əsassız ittihamlardan, qınaqdan, onun hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasından qorunması” [8].

Təqsirlə bağlı fərziyyələri yoxlamaq üçün ibtidai araşdırmanı təyin etmək və ya aparmaq səlahiyyətinə malik olan, ən azı nəzəri cəhətdən həm məhkəmədən əvvəl, həm də məhkəmə zamanı fəal həqiqət axtaran şəxsin üstünlüyünə malik olan isə klassik inkvizitorial prosesdir [3, 270].

Roman-german hüquq sistemində həqiqətin müəyyən edilməsi mexanizmi inkvizitorial sistemə əsaslanır və öz tarixi başlanğıcları ilə anglo-amerikan adversarial sistemdən fərqlənir. İnkvizitorial sistemi dəstəkləyənlər bu

iki sistemi müqayisə edərkən qeyd edirlər ki, “inkvizitorial sistem inkvizitorial (sorgulayıcı) magistrat (hakim) – həqiqətin müəyyən edilməsində maraqlı olan professional üçüncü tərəf təqdim edir və beləliklə, adversarial sistem üçün xarakterik olan motivlənmiş-tərəflər (tərəf motivasiyası) problemi kənarlaşdırır. ... Amerikan prokuror və Alman prokurorun müqayisəsi bunu göstərir. Məsələn, Alman Cinayət Prosesual Məcəlləsinə görə (hansı ki, həqiqəti axtaran neytral prokurorla təchiz olunmuş inkvizitorial sistemi əks etdirir) Alman prokuror “tərəf kimi funksiyası yoxdur, lakin əlavə olaraq “neytral, ayrılmış və məqsədli perspektivdən” funksiyalanmış “ikinci hakim” kimidir. Bir müşahidəçiyə görə Alman prokuror “Amerikan həmkarlarının məhkəmə zalında nümayiş etdirdiyi qələbə üçün susamışlıqdan məhrum olan” “hüququn mühafizəçisi” kimi görünür [6, 7-8].

Həmçinin Türk Cəza Mühakiməsi Qanununun 160-cı maddəsinə əsasən, prokuror maddi həqiqəti araşdırmaq və ədalətli bir mühakimə (məhkəmə araşdırması) aparılması üçün ona tabe olan hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları vasitəsilə şübhəlinin xeyrinə və əleyhinə olan sübutları toplayaraq və mühafizə altına almaqla və şübhəlinin hüquqlarını qorumaqla mükəlləfdir (borcludur).

Qeyd olunan müddəalardan görüldüyü kimi Alman-Türk qanunvericiliyi prokurora neytrallıq verməklə anqlo-sakson sistemdən fərqli olaraq təqsirləndirilən şəxsin lehinə sübutlar toplanmasını da önə çəkir, bununla onun dövlət səlahiyyətləri ilə qüvvələndirilmiş ittiham tərəfinin qarşısında zəif qalmasının – bu balanslaşa bilməyəcək vəziyyətin qarşısını alır və hətta yuxarıda qeyd olunduğu kimi ibtidai araşdırmanı ittiham partizan tərəf məhiyyətindən çıxarib əsas məqsədi həqiqəti müəyyən etmək olan neytral funksiyaya çevirir.

Cinayət prosesinin məqsədi həqiqəti üzə çıxarmaq olunca, sübutetmədə də məhdudiyət qoyulmamışdır. Bu səbəbdən də mülki prosesdən fərqli olaraq qəbul edilmiş ən mühüm prinsip ondan ibarətdir ki, hakim də sübutları axtara (araşdır) bilər. ... Məhkəmə irəli sürülən iddialar və sübutlarla bağlı deyil, hadisənin (işin) aydınlanmadığını müəyyən edərsə, məhkəmə öz-özlüyündən də sübut axtara (araşdır) bilər [1]. Qeyd olunan fikirdən də görüldüyü kimi burada məhkəmə sadəcə izləyici deyil, yeri gəldiyində aktiv şəkildə sübutların araşdırılmasında iştirak edir. Ümumiyyətlə, hər bir dövlətin hüquq sistemi bu səlahiyyətləri öz cinayət prosesual qanunvericiliyində daha geniş və ya daha dar təsbit edir ki, bu da inkvizitorial sistemin daxilində də fərqli qruplaşmalara gətirib çıxarır. Məsələn, ibtidai araşdırmanın məhkəmə kimi tərəflərə münasibətdə neytrallıq qazanmağa başlaması məhz alman-türk modelində müşahidə olunur.

Anglo-sakson hüquq ədəbiyyatında prosesualistlərin inkvizitorial sistemin müsbət və mənfi cəhətlərini təhlildən alınan nəticələr bu üsula kə-

nardan, onların gözü ilə baxmaq imkanı verir. Məsələn, Niderlandın cinayət prosesini təhlil edən Brants və Field bu sistemdə qanunçuluq prinsipinin əhəmiyyətini vurğulayaraq göstərirlər ki, Niderland CPM ibtidai araşdırma və məhkəmə baxışının yalnız qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müddəalara uyğun aparılması ilə bağlı xəbərdarlıqla başlayır. Burada iyerarxik nəzarət sisteminə diqqət çəkilir, prosesin prosesual normalarla dəqiq tənzimlənməsi və yoxlanması mexanizmlərinin olduğu vurğulanır. Beləliklə, bu qənaətdə gəlinir ki, dövlətin həm sosial, həm fərdi (individual) maraqların mühafizəçisi kimi ikili rolu var: birincisi, əsas məqsəd həqiqəti müəyyən etməkdir; ikincisi, ibtidai araşdırma və sübutların məhkəməyə təqdim olunmasında maddi həqiqətin müəyyən edilməsi sadəcə mümkün qədər tam deyil, həm də partizan olmayan və şəxsin təqsirli və ya təqsirsiz ola bilməyini də nəzərə alması anlamına gəlir. Məhkəmənin aktiv araşdırıcı rolu olmasına baxmayaraq, iş materiallarının mərkəzi rolu onu ifadə edir ki, burada araşdırmaya yol göstərən həqiqətin kağız üzərində olan yalnız bir versiyası var. Müəlliflər bütün bu qeyd edilənləri adversarial sistemin xəbərsiz andlıları, qərəzli prokurorluğu və polisi ilə müqayisə edir. Lakin eyni zamanda bunu onun mənfə cəhəti kimi göstərirlər. Belə ki, məhkəməyəqədərki tədqiqatlarda müdafiənin nəyin əksik olduğunu göstərə bilməməsi bu modeli kənar baxışdan məhrum edmiş olur və beləliklə, həqiqətin alternativ oxunması və alternativ sübutların olmaması burada “tunel görüntüsü (baxışı)” problemini yaradır [3, 278-279].

Beləliklə, hüquq ədəbiyyatında yuxarıda qeyd olunan hər iki sistemlə bağlı müqayisəli təhlillər, müsbət və mənfə cəhətlərin araşdırılması hibrid sistemlərin yaranmasına zəmin hazırlayır. “İtaliya, Yaponiya və İspaniyada qarışıq modellər inkişaf etmişdir” [7, 402].

Ümumilikdə cinayət prosesində həqiqətin müəyyən edilməsi mexanizmi cinayət prosesinin məqsəd və mənafeyinə görə tərəflərdə qruplaşmış subyektləri arasındakı çəkişmənin xarakterindən irəli gələrək formalaşır.

Cinayət prosesinin məqsədi isə əslində iki hissədə nəzərdən keçirilməlidir. Bununla bağlı Türk cinayət-prosessual hüquq ədəbiyyatında belə göstərilir: “cinayət prosesi maddi problemi həll etməklə maddi həqiqəti üzə çıxarmaq, sonra isə hüquqi problemi həll etmək məqsədi daşıyır” [1].

Belə ki, cinayət prosesi cinayət qanununu realizə edir, cinayət qanununun realizəsi üçün cinayət məsuliyyətinin əsasları olmalıdır. Cinayət məsuliyyətinin hüquqi əsası cinayət qanunu ilə müəyyən edilmiş əməldirsə, faktiki əsası obyektiv real həyatda baş vermiş cinayət hadisəsidir. Deməli, bütün bu prosesdə cinayət hadisəsi ilə bağlı həqiqət müəyyən olunur. Sonda müəyyən olunmuş həqiqət əsasında yekun tövsif olunmaqla əməl qiymətləndirilir. Əməlin obyektiv real həyatda baş vermiş cinayət hadisəsinə görə doğru tövsif olunması ədaləti təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Çünki yal-

nız doğru tövsif əsasında ədalətli cəza təyin oluna bilər. Bu birinci mərhələ maddi problemi həll etmək, sonrakı mərhələdə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə, cəza təyinetmə məsələləri isə hüquqi problemi həll etməyi ehtiva edir. Beləliklə, həqiqət müəyyən olunub cinayət məsuliyyətinin faktiki əsası his-səsinə qoyulmazsa, maddi problem həll olmaz, yekun tövsif düzgün aparıla (əslində ümumiyyətlə aparıla) bilməz, hüquqi problemin həllinə keçilməz, yəni yekun məhkəmə qərarında ədalətin bərpa edilməsindən, o cümlədən ədalətli cəza təyin edilməsindən söhbət gedə bilməz.

ƏDƏBİYYAT

1. Apaydın C. (31 Temmuz 2021) Ceza Yargılamasında Maddi Gerçeğin Araştırılması İlkesi // [online], <https://www.hukukihaber.net/ceza-yargilamasinda-madd-gercegin-arastirilmesi-ilkesi-makale,9254.html> [in Turkish]
2. Bettina, Z., The Relation between Truth and Justice in Criminal Proceedings. 21 december, 2021 [online]. Available at: <https://ujbtk.hu/bettina-zsiros-the-relation-between-truth-and-justice-in-criminal-proceedings/> [in English]
3. Brants C., Field S. (October 2016) Truth-finding, procedural traditions and cultural trust in the Netherlands and England and Wales // International Journal of Evidence and Proof 20(4):266-288, https://www.researchgate.net/publication/308907353_Truth-finding_procedural_traditions_and_cultural_trust_in_the_Netherlands_and_England_and_Wales [in English]
4. Friedland M. L. (December 12, 2013) Searching For Truth In The Criminal Justice System // [online] 34 s. [in English]
5. https://www.law.utoronto.ca/utfl_file/count/documents/Friedland/AAA%20--%20CLQ%20version%20with%20footnotes.pdf [in English]
6. The Search for Truth in Criminal Process // [online] http://cesl1.cupl.edu.cn/_local/7/B5/37/DAF5F05F7E4207A8B216BB01C22_BB12D8E2_18DDF.pdf?e=.pdf [in English]
7. Weigend T., Should We Search for the Truth, and Who Should Do It, 36 N.C. J. INT'L L. 389 (2010). // [online] <https://scholarship.law.unc.edu/ncilj/vol36/iss2/6> [in English]
8. Апостолова Н.Н. (2013) Установление Истины В Уголовном Процессе // ГОСУ-ДАРСТВО И ПРАВО, № 3, с. 95-99, <https://naukarus.com/ustanovlenie-istiny-v-ugolovnom-protsesse> [in Russian]

МЕХАНИЗМЫ УСТАНОВЛЕНИЯ ИСТИНЫ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ В РОМАНО-ГЕРМАНСКОЙ И АНГЛОСАКСОНСКОЙ ПРАВОВЫХ СИСТЕМАХ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

К.Н.САЛИМОВ, А.А.ДЖАБИЕВА

РЕЗЮМЕ

В данной статье был проведен сравнительный анализ механизмов следственной и состязательной систем в установлении истины, рассмотрены мнения в юридической литературе относительно положительных и отрицательных сторон отдельных

механизмов, характерных для каждой системы, а также эффективные механизмы и прогрессивные аспекты были выделены.

Ключевые слова: истина, механизмы установления истины, уголовное судопроизводство, уголовный процесс, следственная система, состязательная система.

**MECHANISMS OF TRUTH DETERMINATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS
IN ROMANO-GERMANIC AND ANGLO-SAXON LEGAL SYSTEMS:
A COMPARATIVE ANALYSIS**

K.N.SALIMOV, A.A.DJABIYEVA

SUMMARY

In this article, the mechanisms of the inquisitorial and adversarial systems in determining the truth were comparatively analyzed, the opinions in the legal literature regarding the positive and negative aspects of the individual mechanisms specific to each system were reviewed, and the effective mechanisms and progressive aspects were highlighted.

Keywords: truth, mechanisms of truth determination, criminal proceedings, criminal process, inquisitorial system, adversarial system